

MÁRKUS LÁSZLÓ

Politikai gondolkozásunk hajszálgökeireiről

A közelmúltban a történeti közgondolkodást is közlrol érintő „naciona-
lizmus” tárgykörében több különböző jellegű és igényű írás látott napvilágot.
Gondolok elsősorban a Bajcsy-Zsilinszky emlékkönyvvel kapcsolatos vitára,
Illyés Gyula igen nagy feltűnést keltő cikksorozatára, Veres Péter eddig kiadat-
lan írásaira és Vitányi Iván bátor „Vallomásaira”. Nem egy ízben hangzott el
mind a vita résztvevői, mint a közvélemény részéről az a jogos igény, hogy e
fontos kérdésről a történetírás művelői is hallassák véleményüket. Ez még akkor
is szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek látszik, ha erről a témáról szakmailag
igényes és ugyanakkor közérthető vitába nehéz bocsátkozni. Ezúttal nem is
kívánok többre vállalkozni, mint adalék és jelzés formájában néhány probléma
felvetésére, „nyilvános meditációra”.

A nacionalizmus tárgykörében folyó viták kapcsán már régóta a deáki
mellény-anekdota — a már kezdetben rosszul gombolt mellény újra gombolási
problémája — tűnik a legtalálhatóbb analógiának, és elismerem, hogy a konfliktus
megoldásában, illetve a megoldás körüli nehézségekben elsősorban minket,
történészeket terhel a felelősség. Szakmai és morális tekintetben egyaránt.
Nem mintha nem folynék állandó történetfilozófiai harc a nézetek tisztázásáért,
vagyis a mellény újragombolásáért, de a következetesség és a társadalmi tudat
formálása érdekében még igen sok az elvégzendő feladat. A nacionalizmus és konkr-
étezen természetesen a magyar nacionalizmus, mint a magyar politikai gondolko-
zás egyik legjelentősebb kötőanyaga történetének elemzése és ábrázolása esz-
metörténet-írásunk régóta sürgető kötelezettsége. Molnár Erik vitaindító és
realista igényű történetfilozófiai irányt kijelölő munkássága jelentős tudományos
eredményeket hozott, de ez elsősorban a magyarországi feudalizmus korszakára
vonatkozik. A magyar nacionalizmus messzi múltra visszanyúló hajszálgökeirei-
nek és e gökerek történeti látószögének elemzésében nagy lépéseket tettünk,
legalábbis a „tudományos közvéleményben”. Sokkal kevésbé megnyugtató a
magyar nacionalizmus további — újkori és legújabbkori — történeti erővonalai-
nak felderítésére irányuló tevékenységünk. Egyetértek Vitányi Iván találó
és szellemes megállapításával: „Nem mértük fel elég jól az erővonalakat, sem az
erők vonalát, sem a vonalak erejét.” A jelenből visszafelé haladva elsősorban
vonatkozik ez a népi demokratikus korszak előtti történeti periódusra, az ellen-
forradalmi rendszerre, amely a magyarországi társadalmi tudat történetében
politikai gondolatrendszerünkben közvetlen elődünk.

A gondolati anyagban, de nem légtüres térben, hanem az osztályok és rétegek
tudatában — az 1945-ös korszakváltás ellenére — élő és ható „folytonosság” és
„beidegződés” nem kapott megfelelő helyet az ideológiatörténet-írásban, sem
annak módszertanában. Nem próbáltuk kellően érvnyesíteni a marxista látás-
módot, amely a politikai gondolkodás rétegződését elemezve a legmélyebben rej-
tőzö, gondolkodási magatartásra jellemző kategóriák harcában felderíti a törté-

neti folytonosságot, s lehántja az új formai jegyeket a leleplezett régi tartalmi kategóriákról. Itt elsősorban a legdöntőbb ellentétpárra, a racionális—irracionális meghatározottságra gondolok, ezek állandó küzdelmére. Utalok továbbá eme ellentét pár különböző történetfilozófiai és világnézeti megnyilvánulásaira, mint például az illuzionizmus ill. történeti realitás, demagógia és elvi radikalizmus, provinciализmus és nemzetközi horizont. Ezeknek a kategóriáknak az egyes irányzatokon belüli harca és e harcok eredői még mind felderítendőek. E gondolkozás magatartásbeli kategóriáknak történeti folytonossága összekötő kapocs a múlt és jelen politikai tudatában. Néhány gondolatot kísérlek meg vázolni e tárgykörben.

Az ellenforradalmi rendszer uralkodó csoportjainak politikai gondolatrendszerét a „keresztény és nemzeti” államrezon reprezentálta. Ez az államrezon a Tanácsköztársaság leverése után az adott nemzetközi erőviszonyok talaján került megfogalmazásra, mint szélsőjobboldali ideológia. A győztes antant-hatalmak, — s elsősorban Franciaország — miután úgy látták, hogy a Monarchia az „ütköző állam” szerepének betöltésére már alkalmatlan, új szövetségest véltek találni a Monarchia népeinek nemzetközi és polgári demokratikus mozgalmában, ill. általában az újonnan alakuló, vagy jelentősen megnagyobbodó középkelet-európai nemzeti államokban.

Ez az elképzelés azonban — tekintettel arra, hogy a háború kirobbantásában bűnös és szétdarabolásra ítélt Monarchia szerves részének tekintették — nem terjedt ki Magyarországra. Éppen ellenkezőleg, egyre jobban az a tendencia érvényesült, hogy a győztes oldalon álló kisállamok jogos és túlzott igényeit is a vesztesek — s ezek sorában Magyarország — rovására elégtésék ki. Ugyanakkor az antant a magyar polgári demokratikus rezsim túlzott törekvései mellett jogos igényeit is elvetette. Ez a tendencia még jobban felerősödött, midőn a Magyar Tanácsköztársaság létrejötte következtében e politika a szocializmus erői ellen folytatott nemzetközi küzdelem alkotóelemeként jelentkezhetett. A békeszerződés kialakítása során az új védőövezet létrehozása és megerősítése érdekében az antant új szövetségeseit jutalmazni kívánta és végeredményben nemcsak kielégítette nemzeti igényeiket, hanem nagy nemzetiségi területekkel is megadómányozta őket, táplálva ezáltal a nacionalista tendenciákat mindkét oldalon.

A kisantant győztes burzsoáziája, miután a nemzeti kérdéssben sikereket ért el, jelentős tömegbázissal rendelkezett; ám a nacionalista tendenciák — különböző árnyalatban — felülkerekedtek és a továbbiakban szembe kerültek a demokratikus és szocialista tendenciákkal.

Az ellenforradalmi magyar uralkodó csoportok is részt kívántak vállalni a kapitalista világregnd védelmezésében, de nemzeti törekvéseik kielégítésében nem számíhattak az antant támogatására. A magyar polgári nemzeti törekvések csak formálisan, az önálló magyar állam létében nyertek kielégítést — ellentétben az utódállamok polgári nacionalizmusának sikereivel. A magyar ellenforradalmi csoportok tehát a demokratikus erők ellen azoknak éppen a nemzeti érdekek területén elszenvedett vereségét játszották ki; nacionalista demagógiájuk a polgári demokratikus törekvésekkel is szembenálló sovíniszta tömegbázis kialakítását célozta. E tömegbázis-igény a politikai gondolkodásban, tehát a társadalmi tudatban offenzív és agresszív jelleggel hatott.

Az ellenforradalmi államrezon kompromisszumos alapokon nyugodott és a korábbi eszmei fegyverzet „revíziója” után jött létre. Lényegét közjogi, világnézeti és gazdaságpolitikai tekintetben egyaránt a dualizmuskori, egyébként is gyenge politikai és gazdasági liberalizmus likvidálása jellemezte. A progresszió

tehát teljesen kiiktatódott ebből az ideológiából; egyik döntő kötőanyaga, a nacionalizmus tartósan szembeállította a nemzeti és a szociális kategóriákat. Az ellenforradalmi ideológia azonban, bár térhódítása döntő volt — az államhatalom támogatása ellenére sem tudta likvidálni a progressziót a társadalmi tudatból. Az ellenzéki politikai eszméáramlatok azonban kétségtelenül széttöredeztek. Nonkonformista világnézeti alapon e korszakban csupán a marxisták, a polgári radikálisok balszárnyának tagjai és az agrárdemokraták maradtak meg. Az ellenzék egyéb csoportjai: a nemzeti liberálisok, nemzeti radikálisok, keresztényszocialisták, legitimisták és a politikai pártokba nem tömörült, a „nemzeti és keresztény” államrezon bomlási termékeiből sarjadó különböző szellemi irányzatok társadalmi és világnézeti beidegződésük, konformizmusuk, eszmei bizonytalanságuk, illuzionizmusuk visszahúzó ereje folytán, s elsősorban éppen a nemzeti kérdés vonalán nem egyszer szövetségre léptek, egy frontba kerültek, összerosódtak az ellenforradalmi gondolatrendszerrel, vagy közeledtek ahhoz. Az ideológiai harc a bal- és jobboldali eszmerendszerek között folyt — távolról sem egyenlő pozíciókból — az egész korszakban. E harc során mindkét oldal a közbülső, újnak tűnő és új elemeket is kitermelő szellemi irányzatok megnyerését tűzte ki célul.

A társadalmi tudatban a legnagyobb feszítő erőt az objektív helyzetet kifejező gazdasági-társadalmi elnyomás és a nemzetiségi sérelmek, tehát az eltiport forradalom és Trianon imperialista békediktátuma jelentette. Az államrezon teoretikusainak és politikusainak taktikája arra irányult, hogy a nemzeti szerencsétlenségért a baloldalt állítsa bűnbaknak és ugyanakkor a szociális demagógia és a nacionalizmus kelepccéjével a társadalmi tudat „keresztény” egészét vagy zömét meghódítsa. Ez a taktika tette lehetővé a „fehér radikalizmus” térhódítását, ez eredményezte, lényegében államhatalmi támogatással, a fajvédő ideológia megerősödését, kiterjedését és különböző változatokban való megújulását.

A baloldali szellemi irányzatok állandóan defenzívába szorulva — erről az államhatalom gondoskodott — megkíséreltek szembeszegülni a szélsőjobboldali előretöréssel, de sikertelenül. Az 1939-es választások konklúziójaként Révai József reálisan állapította meg, hogy a nyilasok behatoltak a magyar „mélyrétegekbe”. Az okok általa adott analízise, illetve ennek az analízisnek a kritikája egyik kulcskérdése a Horthy-korszak politikai gondolkozása történetének. A kommunisták, szociáldemokraták, polgári radikálisok, agrárdemokraták eszmerendszerének belső ellentétéinek, igazságainak és tévedéseiknek, elvi vagy taktikai kérdésekben tett engedményeinek vagy túlzásainak történeti kritikája lehet a magyar nacionalizmus tárgykörében a deáki mellény újragombolásának egyik „fogódzója”.

Egyik izgalmas kérdése a témának a sokat vitatott kompromisszum, tehát a taktika és elviség egymáshoz való viszonyának kérdése a szellemi áramlatok mozgásában. A jobb- és baloldali gondolatrendszerek döntő összecsapása e korszak második periódusában a nemzeti kérdéssel jelölt „csatamezőn” folyt le. A magyarországi szellemi progresszióknak egészen a német megszállásig nem sikerült a népfront-programon belül ideológiai egységet létrehozni, és ebben nem kis szerepe volt a nacionalizmus és a nemzeti kérdés körüli belső nézeteltéréseknek. Ez közelebbről azt jelentette, hogy a baloldal a taktika és elviség összhangját nem tudta megteremteni. Történetírásunk ennek okaként zömmel a szociáldemokraták és radikálisok doktrinerségét, a nemzeti kérdésben tanúsított szűkeklültségét jelölte meg. Ha most nem foglalkozunk a tudományos közvélemény-

ben (csak ott) már elvetett „árulás” sémával — a szociáldemokrata és radikális magatartás értékelésében két fő változattal találkozunk. Az egyik az értetlenséget, tehát az ideológiai elégtelenséget, illetve torzulást, a másik a taktikátlan-ságot írja e politikai-szellemi irányzatok terhére. Részemről az első felfogást alaptalannak, a másikat alaposabban megvizsgálandónak vélem.

Kétségtelen viszont, hogy történetírásunk eddig nem fordított kellő figyel-met a kommunistáknak a nacionalizmushoz való akkori viszonyára, tehát arra a kérdésre, hogy a nacionalizmus és a progresszió szövetségi taktikája nem vált-e, nem is annyira a történeti valóságban, mint történeteszemléletünkben a nacio-nalizmus és progresszió koalíciójának „csapdjává”. Hogy a kérdés körüli ideológiai vitákban a kommunisták akkoriban igyekeztek elkerülni ezt a csapdát, azt Révai József több megnyilatkozása is tanúsítja. Révai 1939-ben a szociál-demokratáknak a nacionalizmus terén tett engedményét bírálva, de egyben állás-pontját elhatárolandó Féja Gézától, aki keveselte a szociáldemokrácia reformiz-musát a nemzeti kérdésben, leszögezte, hogy „aki a nacionalizmus dolgában a fasisztákkal és reakcióval együtt mondja az á-t, annak nehéz elhinni, hogy b-t a fasiszták és a reakció ellen kell mondani”. Hasonló módon bírálta a népieseket a zsidókérdésben tanúsított bizonytalanságuk, illetve eltévelyedésük miatt. (Nyílt levele Veres Péterhez vagy a zsidó-törvény elleni tiltakozás számonkérése egyesektől, hogy másfelől az 59 tiltakozó aláíró tettét kiemelje.) Révai 1939 januárjában a népi írók csoportja felé kijelentette: „A nacionalizmust nem nacio-nalizmussal, az antiszemitizmust nem antiszemitizmussal kell gyógyítani, a német imperializmussal szemben sem a messzebbmenő igényeivel hopponmaradt és ezért csalódott magyar imperializmus programja alapján kell fellépni.” Ugyan-akkor még azt írta: „Aki az elszigetelődéstől félve kész beállni a fasisztáktól előkészített »nemzeti egységbe«, az hűtlenségben vétkes a demokratikus népi egység programja iránt.”

Az a kérdés, hogy a Komintern VII. kongresszusának meghirdetett nép-front politikája milyen mélységben és milyen elvi szilárdsággal jelentkezett a nemzeti egység antifasiszta töltésű gondolati anyagában, az előbbihez szervesen kapcsolódó kérdés, amit funkciójában és eredményességében kell vizsgálni. Kérdés, hogy vajon a munkásegység a marxista politikai gondolkodásban megelőzte-e a népi-nemzeti egység gondolatát, elfogadottá vált-e Magyarországon a nép-frontmozgalom első feltételeként megszabott munkásegységfront jelszava, és ha nem, úgy ez milyen hibák és tévedések, eszmei bizonytalanságok elvi vagy tak-tikai engedmények következtében történt.

A politikai gondolatrendszerek és társadalmi hatékonyságuk vizsgálata a kölcsönhatás alapján éppen a „népi-nemzeti egység” belső összetevőit és végső eredőjét tárhatja fel. Ezért szükséges, hogy ezt az elemzést elvégezzük. A kérdés az, hogy a politikai gondolkodás egyes irányzatainak progresszív illetve retrográd elemei, tehát igazságai és tévedései milyen fogadttatásra találtak osztályok és rétegek tudatában. Mint Mátrai László szellemesen megállapította: „gondolat nem csak az igaz, hanem a téves gondolat is; s a történelem azt látszik mutatni, hogy a tévedéseknek óriási történeti átütő erejük van . . . kultúrhistoriai tény, hogy a tudományos tévedések sokkal könnyebben válnak népszerűekké, mint az igazságok.” Emellett arról is szó kell legyen tehát, hogy a tévedések milyen mély-ségbe hatoltak, a gondolati anyag, amely a politikai spektrum bizonyos pontján megjelent, milyen irányt mutatott hatásában. Szellemi irányzatok találkozása, kölcsönhatása, összecsapása minden esetben új eredőt vagy eredőket jelent, igazságok és tévedések „szintézise” nem ritkán az utóbbiak javára billenti a

mérleget. A ki-kit folytat a politikai gondolkodásban adekvát a ki-kit győz le megválaszolásával, és ez éppen a nacionalizmus „pályájában” illusztrálódik a legplastikusabban.

A baloldal politikai gondolatrendszerének tartó oszlopai közül a munkásosztály, és a tudományos igazságaival felvértezett marxista munkásmozgalom internacionalizmusa — az antifasiszta nemzeti ellenállás kereteiben — a fasizmus elleni világméretű harc során hatékony szellemi és morális erőnek bizonyult. Mivel azonban nem egyedül, hanem koalíciós partnereivel együtt győzött, nem hegemon ideológiaként lépett az új periódusba. És mivel Kelet-Európában a progressziót, a baloldalt a Szovjetunió katonai ereje mentette meg és segítette politikai hatalomra, tudományos következetességgel kell elemezzük gondolatrendszerének a győzelem idején létező és ható struktúráját, magával hozott igazságait és tévedéseit, eredményeit, illúzióit és kudarcait.

E gondolatrendszer egyik legtöbbet vitatott gondolati kategóriája a nacionalizmus. A történelmi tények — s azok makacs dolgok — azt bizonyítják, hogy a Monarchia összeomlása — minden teherterhelés ellenére — objektíve progresszív lépést jelentett a kelet-európai nemzeti államok kialakulásának elkésztet folyamatában. A magyar uralkodó rétegek azonban saját osztályérdekeiket hirdetve a nemzet érdekeiként az egész korszakban retrográd törekvések képviseltek és törvényszerűen megbuktak. Ugyanakkor — és ez nem kevésbé hazzátartozik e témához — más összetevőkből eredően megbukott minden kelet-európai nacionalizmus is, mert nem tudta megoldani a politikai és gazdasági szférák ellentmondását: az autarchiás és integrációs — egymással ütköző — törekvések haladó irányú szintézisét. Sorra hullottak el a német fasizmus csapásai alatt elsősorban éppen a politikai szféra rövid távon érvényesülő primátusa következtében. És ebben döntő szerepe volt az erősen ható kisnemzeti nacionalizmusnak, amin nem változtat az sem, hogy képviselőinek egyik, kisebb vagy nagyobb szárnya az antifasiszta koalícióhoz csatlakozott vagy azt vezetni megkísérelte.

A magyar nacionalizmus, az ellenforradalmi rendszer államrezonjának „tartó oszlopa”, annak politikai gondolatrendszerében a magyarországi fasizmus szellemi hajszálgöyökereinek szerepét töltötte be, világnézeti felelőssége racionális és morális szempontból a második világháborúban történelmi tényekben, méghozzá katasztrofális tényekben vált cáfolhatatlanná. Mint gondolati anyag, módosulva, áttételesen a történelmi közgondolkodásban, a történelmi látásmódban ma is jelen van. A „keresztény és nemzeti” államrezont a felszabadulással bekövetkezett gazdasági—társadalmi—politikai formációváltás következtében a népi demokratikus állam marxista-leninista államrezonja váltotta fel. Az elavult gondolati kategóriák továbbélése a politikai gondolkodás mozgásformáinak belső törvénye, s nem kivétel ez alól az idézett történelmi példa sem. A gondolati átszivárgás okainak felderítése ezért tudományos feladat; nem könnyű és nem rövid távra szóló feladat.

A múltból levont konzekvenciák is árnyaltak és az árnyalatok olykor elég éles szinkülönbséget mutatnak. A történelem nemcsak tanít, de kötelez is a konzekvenciák árnyalatainak megkülönböztetési igényére, a progresszió erővonalainak minél határozottabb megrajzolására politikai gondolkodásunkban, ezért módszertani jelzésként hadd idézzem Malraux-nak a spanyol polgárháború során adott igen racionális megállapítását: „A politikai gondolkodásnak mindig egy kézzelfogható dolgot kell összehasonlítani egy másik dologgal, lehetőséget lehetőséggel.”

1970. augusztus.